

ОСМАНСЬКО-ТЮРКСЬКА ПАЛЕОГРАФІЯ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПИСЕМНОСТІ

У статті йдеться про османську палеографію, використання тюрками різних систем письма, мова яких є багатшою порівняно з арабською. В османській мові використовувалися різні види графіки. Зокрема, графікою «*Rikâ'*», одним зі згаданих видів письма, було дуже зручно швидко писати завдяки притаманним їй скороченням кінцівок (*kavs*) та гострих згинів (*teyil*) букв. Винахід цієї конфігурації належить тюркам, що визнається перськими й арабськими вченими. Офіційною державною османською графікою вважалась «*Divânî*», якою користувалися при написанні документів, наказів, листів, рішень, звернень, свідоцтв тощо.

Ключові слова: османсько-тюркська палеографія, системи письма, османська графіка «*Divânî*», документація.

У зв'язку з розвитком українського сходознавства, зокрема тюркології, зростає зацікавленість науковців у вивченні османсько-тюркської палеографії з метою дослідження проблематики стосовно мовознавства, літературознавства, релігії, етнографії, культури, історії міжнародних відносин.

Отже, для розв'язання цих складних завдань головною передумовою є вивчення зазначеної палеографії, що дає змогу читати архівні документи, літописи, твори та інші першоджерельні матеріали мовою оригіналу, що має важливе значення для дослідників-сходознавців¹.

Тюрки протягом тривалого часу використовували різні системи письма. З них найважливіші за послідовністю є оргунська [1], уйгурська, арабська і латинська, в яких були використані відповідні літери. Оргунська й уйгурська писемності охоплюють добу давньотюркської мови, тобто з давніх часів до XI ст. [2, 35–50].

З визнанням Ісламу цей етнос під впливом нової релігії потребував вивчення і використання арабського письма. Але незважаючи на це уйгурську абетку і далі вживали протягом тривалого часу. Про це свідчать знайдені в Східній та Центральній Азії документи юридичного характеру, міждержавні угоди (*Muâhede, Akidnâme*) [2, 79–146; 3, 38–41]. Навіть в офіційних документах і свідченнях у західнотюркських держав XV ст. також простежуються написи уйгурськими буквами поруч з арабськими. Яскравими прикладами сказаному є ярлики, написані володарем Золотої Орди Тимуром Кутлугом (1370–1405 рр.) [4, 205] у 1398 році та турецьким султаном Фатігом Мегмедом II (1451–1481) у 1473 році [5, 71–121]. Обидва документи написані

¹ Порушена в цій статті проблема раніше віддзеркалювалася головним чином у двох публікаціях автора [11, 48–49; 12, 148–155].

переважно уйгурськими літерами зі складанням транслітерації арабськими буквами під кожним словом.

Слід наголосити, що найпершими видатними творами тюркської письмової літературної мови, складеними арабськими літерами у часи існування тюркської держави Караханідів (840–1212 рр.) [4, 139–143], були твори «*Kutâdu Bilig*» (Доброчинне знання) Юсуфа Балагасуні та «*Divânü Lûgat'it-Türk*»² (Глумачний словник тюркської мови) Магмуда Кашгарлі (роки життя: 1008–1105), котрий логічно довів у своїй книзі, що тюркська мова є багатшою порівняно з арабською [2, 79–146]. Більше того, дослідники зазначають, що у творі «Доброчинне знання» голосні визначені переважно буквами: *ا، و، ی*, а в книзі Кашгарлі діакритичними знаками. Принагідно слід підкреслити, що в обох працях використано літери, відсутні в арабській абетці. Наприклад, буква *ق* відповідає фонемі [w], літера *ج* використовувалася для передачі фонемі [j]. До османської доби у тюркських словах для передачі фонем [P] і [Ç] використовувались *پ* та *چ*, абетка доповнювалася літерами *ط* також і для передачі приголосних звуків [T] і [S]. У згаданих класичних творах замість букви *ق* вживали літеру *ق*, а замість сонорної букви N – літеру *ك* з трьома крапками [6, 189].

Отже, коли Іслам перетворився на світову релігію, арабське письмо швидко поширилося на великій території земної кулі, від Атлантичного океану на заході до Тихого – на сході. Незважаючи на те, що воно розвивалось у різних напрямках відповідно до географічно-кліматичних

² «*Divânü Lûgat'it-Türk*» (Глумачний словник тюркської мови) Магмуда Кашгарлі (*Mahmut Kaşkarlı*) є лексикографічною пам'яткою Середньовіччя. Ця книга може бути використаною як посібник для вивчення тюркологічних дисциплін, зокрема й арабістики. Про це докладно див. : [13, 243–246; 14, 92–116; 15, 92–93].

умов, скажімо, у західному Китаї чи в Іспанії, арабська графіка не зазнавала суттєвих змін. Щодо різновиду графіки, яку використовували в османсько-тюркській мові (*Osmanlıca-Türkçe*), то вона пов'язана з західною групою арабської писемності, для якої характерна овальна графічна форма [7, 214–222; 8, 37]. Згадані системи складаються з шести основних груп («*aklâm-i sitte*» або «*şey-kalem*»), що в перекладі означає «шість графічних видів письма» – *Sülüs, nesih, muhakkak, reyâhnî, tevki', rikâ'; Divânî, rik'â, sülüs, ta'lik, nesih, icâzet* або *Kûfî, nesih, sülüs, muhakkak, reyâhnî, tevki'*.

Західний діалект тюркської мови, котра ґрунтується на огузько-тюркському діалекті, складається з двох гілок: азербайджано-тюркської та османсько-тюркської. Несуттєві відмінності між ними з'являються з XVI ст., що збігається з початком класичного періоду османсько-тюркської мови, який триває до XX ст. [8, 1–2; 9, 27]. Розглянемо деякі з наведених видів письма. Наприклад, графікою «*Rikâ'*» дуже зручно писати швидко завдяки скороченням кінцівок (*kavs*) та гострим згином (*mevil*) букв. Винахід цієї конфігурації належить тюркам, що визнається перськими й арабськими вченими [9, 50]. Цей метод використовували в усіх державних установах Високої Порти. Щодо історії виникнення цієї графіки, то точна дата невідома, але можемо припустити, що вона з'явилася внаслідок творчої діяльності урядових писарів з мистецькими здібностями. Таким чином, появу «*Rikâ'*» вперше прослідковуємо в адміністративно-канцелярських зошитах і книгах періоду правління володаря Сулеймана Кануні (роки володарювання: 1520–1566), а в XVII ст. відбувається остаточне оформлення цього різновиду письма [10, 252–253].

Слід наголосити, що для зазначеної графіки характерне зменшення овальності, криволінійності, а також розміру по вертикалі й по горизонталі та збільшення прямолінійності літер.

Завдяки названим особливостям ця форма письма є дуже простою, практичною у використанні [9, 51].

Принагідно зазначимо, що крім розглянутої графіки «*Rikâ'*», відома й інша, котра називається «*Divânî*», яка також є винаходом тюркських учених. Ця форма письма вважалася офіційною державною, і всі документи написані тільки нею [9, 51]. Історія виникнення цього виду письма простежується у пам'ятках XV ст.; використання його тривало до XIX ст.

Варто зазначити, що урядові канцеляристи особливо увагу приділяли красивому написанню дипломатичних листів з графікою «*Divânî*» [2, 230–364].

Історична доба турецької мови, яка вважається класичною, тривала від XV ст. до середини

XIX ст. Потім у розвитку османської писемності (1860–1911) спостерігається певна зміна. Цей період називається «*Tanzimat*». У цей час розвиток османсько-тюркської писемності відбувався під впливом західної літератури [11, 148–155].

Розвиток названої писемності упродовж XVI–XVII ст. став новим етапом літературної мови, яка набула певних особливостей порівняно з давньою анатолійсько-турецькою мовою. Можна зазначити, що у зв'язку з піднесенням Османської держави, починаючи з XV ст., відбувається економічно-культурний розквіт у межах величезної держави. У різних містах утворювалися культурні центри, де працювали талановиті поети, письменники, філософи та видатні вчені. Але головним центром бурхливого розвитку науки та мистецтва залишався Стамбул. У всіх містах, та навіть в далеких селах, відкривалися початкові школи, засновувалися навчальні заклади (медресе), що сприяло розповсюдженню османсько-турецької мови, її різновидів письма, а потім і друкарської справи [11, 148–155].

Як зазначалося, офіційною державною османською графікою вважалася «*Divânî*», тому усі документи – накази, листи, рішення, звернення, свідоцтва тощо – були написані саме таким письмом.

Використання цієї графіки простежується у документах XV ст.; тривало це до XIX ст., а у XV–XVII ст. відбувається повне її утвердження. У XVII ст. продовжується розвиток стилю «*Divânî*», внаслідок чого у XVIII ст. він досягає найвищої форми досконалості у всіх різновидах конфігурацій [11, 148–155].

Підсумовуючи викладене, нагадаємо, що палеографія, яка виникла на ґрунті арабської писемності, мала важливе значення у розвитку та збагаченні культури й мови «*Osmanlı Türkçesi*». Нижче наводимо абетку османсько-тюркської мови, яка складається з 31 літери, що написані справа наліво арабською графікою:

س ژ ز ر ذ د خ ح چ ج ث ت پ ب (آ) ا
ی ه و ن م ل ک ق ف غ ع ظ ط ض ص ش

Назву: elif, be, pe, te, se, cim, çim, ha, hı, dal, zel, re, ze, je, sin, şin (şin), sat, dat, tı, zı, ayın, gayın, fe, kaf, kef, lâm, mim, nun, vav, he, ye.

Ця абетка виникла у другому періоді історії тюркської літературної мови. Доповнення різними літерами та діакритичними знаками арабської абетки тюрки здійснювали задля правильного написання рідною мовою.

Абетка сучасної мови Туреччини має латинську основу і складається з 29 літер:

Aa (a), Bb (be), Cc (ce), Çç (çe), Dd (de), Ee (e), Ff (fe), Gg (ge), Ğğ (м'яке ge), Hh (he), İi (i), Iı (ı), Jj (je), Kk (ke), Ll (le), Mm (me), Nn (ne), Oo (o), Öö (ö), Pp (pe), Rr (re), Ss (se), Şş (şe), Tt (te), Uu (u), Üü (ü), Vv (ve), Yy (ye), Zz (ze).

1. Ergin Muharrem. Orhun Abideleri. Boğaziçi Yayınları / Muharrem Ergin. – İstanbul, 1992. – 191 s.
2. Про давньотюркське письмо докладно див.: Халимоненко Г. І. Історія турецької літератури / Г. І. Халимоненко. – К., 2000. – С. 35–50.
3. Köprülü Mehmet Fuat. Türk Edebiyatı Tarihi. Ötügen Neşriyat. 2. Basım / Mehmet Fuat Köprülü. – İstanbul, 1980. – S. 38–41.
4. Bosworth C. E. İslam Devletleri Tarihi [Cev. : M. Erçil – M. İpşirli. Ünal Matbaası.] / C. E. Bosworth. – İstanbul, 1980. – S. 205.
5. Про добу правління див.: Кримський А. Ю. Історія Туреччини / А. Ю. Кримський. – К. – Л., 1996. – С. 71–121.
6. Devellioğlu Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. 11. Baskı. Aydın Kitabevi Yayınları / Ferit Devellioğlu. – Ankara, 1993. – S.189.
7. Mansuroğlu Mecdut. Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Başlanması ve Gelişmesi, TDED / Mecdut Mansuroğlu. – İstanbul, 1951. – Cilt IV. – S. 214–222.
8. Timurtaş Faruk. Osmanlı Türkçesi Grameri / Faruk Timurtaş. – İstanbul, 1991. – Cilt III. – S.37.
9. Aktan Ali. Osmanlı Paleografyası ve Siyasi yazışmalar. Osmanlılar İlim ve İrfan Fakfı / Ali Aktan. – İstanbul, 1995. – S. 27 (225 s. + 42 adet belge).
10. Sertoğlu Mithat. Osmanlı Tarih Lûgatu. Enderun Kitabevi Yayını / Mithat Sertoğlu. – İstanbul, 1986. – S. 252-253 (384 s.). – С. 230–364.
11. Туранли Ф. Еволюція турецького письма в світлі розвитку літературної мови / Ф. Туранли // Східний світ. – К., 2003. – № 4. – С. 149 (С.148–155).
12. Туранли Ф. Джерела та особливості османської палеографії / Ф. Туранли // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та літератури. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 48–49.
13. Pritsak Omeljan. Mahmud Kâşgarî kimdir? / Omeljan Pritsak // Türkiyat Mecmuası. – 1951–1953. – Cilt. 10 – S. 243–246.
14. Pritsak Omeljan. «Kâşgarîs Angaben über die Sprache der Bolgaren» / Omeljan Pritsak // Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. – Cilt. 109, sy. 1. – Leipzig, 1959, 1.– S. 92–116.
15. Kafalı Mustafa. Divânü Lûgat'it-Türk'ün Tarihi Coğrafya Bakımından Kaynak Olarak Değerlendirilmesi, Dil Dergisi, Kaşgarlı Mahmud Özel Sayısı, sy. 33. / Mustafa Kafalı. – Ankara: Temmuz 1995. – S. 92–93.

Ferhad Turanly

OTTOMAN-TURKISH PALEOGRAPHY IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF THE WRITTEN LANGUAGE

The article in question deals with the research of the problems related to the question of Ottoman paleography used by the Turkish in different systems of graphics and of their speech is comparison with Arabic. The Ottoman Turkish language used the variety of graphic arts. One of the types of the above mentioned graphics is the ability to write quickly which was called «Rikâ», it was very convenient to write quickly, due to the reductions of endings. («kavs») and sharp angles («meyil») of letters. The invention of this configuration belongs to the Turkish, that is acknowledged by the Persian and Arabic scientists. Official state Ottoman Turkish graphics was considered, «Divânî», and all the documents such as orders, letters, decisions, appeals, certificates and others – were written only with the help of the adopted style.

Keywords: Ottoman Turkish language paleography, different systems of letter, ottoman graphic arts of «Divânî», documents.

УДК 811.161.2 : 811.111+81'37

Чепиленко Анна

ДОМІНАНТИ «ЧАС» І «TIME» В СИНОНІМІЧНИХ РЯДАХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ

Статтю присвячено розглядові подібностей та відмінностей у семантиці домінант українсько-го та англійського синонімічних рядів із часовим значенням.

Ключові слова: домінанта, синонімічний ряд, лексема, значення, семантика.

У філософії під часом розуміють категорію, яка характеризує «послідовність існування явищ, котрі змінюють одне одного, відокремленість різних стадій розвитку, тривалість матеріальних

процесів» [1]. Проблема часу віддавна цікавила мислителів. Літературознавці, як і філософи, приділяють значну увагу дослідженням часу в художніх творах. Про це свідчить аналіз поняття